

اخلاق در پژوهش: پژوهش روی انسان

دکتر خدابخش کرمی

عضو هیئت علمی دانشگاه علوم پزشکی اهواز

خلاصه

انسان خلاصه و ثمره هستی است و حفظ سلامت او مسئولیتی همگانی و مهم می‌باشد. خداوند متعال در قرآن مجید صحبت از آفرینش انسان می‌نماید که بعد از ساخته و پرداخته کردن آن روح خدائی در آن دمیده می‌شود. چنین موقعی است که صفت احسن الخالقین در مورد خداوند سبحان ذکر می‌شود. انسان کرامت پیدا می‌کند، عنصری ملکوتی و الهی می‌شود و این است که انسان ارزشی را کسب می‌کند که فرشتگان او را سجده کنند. لذا حرمت و کرامت این موجود در هر شرایطی باید حفظ شود و محقق باید بدانند موضوع تحقیقش موجودی است که اگر حیاتش را که کرامتی ذاتی دارد به خطر بیاندازد مانند این است که حیات همه انسانها را به خطر انداخته است. بنابراین باید به این نکته توجه داشته باشد که حیات یک انسان در دست خودش نیست چه رسد به دیگران. در قرن اخیر استفاده نامشروع از علم و شاید انفجار اولین بمب اتمی باعث شد تا انسان به غفلت طولانی خود در رابطه با علم بدون اخلاق پی ببرد. اما در امر پژوهش اولین توجه زمانی بود که در جنگ جهانی دوم آزمایشهای متعددی بر روی سربازان و افسران اسیر در اردوگاهها انجام گرفت و متعاقب آن آزمایشاتی بر روی بیماران روانی، افراد عقب مانده ذهنی، سالخوردهگان و نیز نژادهای خاص در کشورهای تحت استعمارشان صورت پذیرفت. نخستین بیانیه بین‌المللی در زمینه پژوهش روی انسان، بیانیه نورنبرگ در سال ۱۹۵۴ بود و مقارن با محاکمه پزشکانی بود که در جنگ جهانی دوم روی زندانیان و اسراء آزمایشهای غیرانسانی انجام داده بودند.

در سالهای اخیر برای جلوگیری از سوءاستفاده‌های احتمالی در امر پژوهش روی انسان، مقررات و ضوابط خاصی تدوین شده است که در دانشگاهها تحت عنوان کمیته‌های اخلاق پژوهشی فعالیت دارند. این کمیته‌ها تأثیراتی را که احیاناً تحقیق مورد نظر روی جمعیت انسانی یا حیوانی و یا گیاهی دارد مورد بررسی قرار می‌دهند و لذا در حال حاضر در امر تحقیق رعایت اصول اخلاقی از وظایف اجتناب ناپذیر پژوهشگران و نیز دست اندرکاران امر پژوهش در جهان می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، حیات، پژوهش

اصول اخلاقی در پژوهش روی انسان

آنچه که در وهله اول حائز اهمیت است خود پژوهشگر می باشد که اگر دارای خصوصیات اخلاقی و انسانی والا باشد، در ارتباط با تحقیقش بطور عمد مرتکب عمل غیر اخلاقی نمی شود. در جریان تحقیق، مسئولانه جوانب اخلاقی را مورد توجه و دقت لازم قرار خواهد داد و آگاهانه دست به یک عمل غیر اخلاقی نخواهد زد. به عبارت دیگر محقق پرهیزگار، نفس خود را در مقابل هر نیروی غیر انسانی که او را از صراط مستقیم منحرف نماید حفظ می نماید و در نتیجه قوه تفکر خود را در مسیر صحیح بکار می گیرد (۱). لذا ایمان نقش اساسی در جهت گیری عالم دارد و علم بدون ایمان تیغی است در کف زندگی مست و چراغی است در نیمه شب در دست دزد (۲). لذا ارزشهای والای انسانی و اخلاق باید بر تحقیق یک پژوهشگر حاکم باشد.

حقیقت و ارزش حیات

حیات در قلمرو خود حقیقتی است که همه جانداران به منزله امواجی از آن حقیقت می باشند (۳). لذا حیات در مجموعه هستی

دارای ارزش ذاتی است. در بین جانداران خداوند متعال موجودی به نام انسان آفرید که خلاصه و عصاره عالم می باشد (۴) و با دمیدن روح خود در آن ارزشی را کسب نمود که فرشتگان او را سجده کنند (۵). لذا حرمت و کرامت این موجود الهی، ملکوتی و برگزیده باید محفوظ بماند و پژوهشگر به موضوع تحقیقش که کاملترین آفریده روی زمین است باید توجه عمیق داشته باشد. زیرا اگر حیات یک فرد را به خطر اندازد مثل این است که حیات همه انسانها را به خطر انداخته است. بنابراین انسان ثمره هستی است و حفظ سلامت او مسئولیت بزرگی است (۶).

پژوهشگر باید بداند حیات یک انسان در دست خودش نیست چه رسد به دیگران و سلامت انسان آنقدر اهمیت دارد که خود او نمی تواند آنرا سلب نماید به عبارتی انسان مالک حیات خود نیست و حیات، حقیقتی در جهان هستی است.

در حال حاضر در غرب این بحث وجود دارد که آیا انسان، خود می تواند آگاهانه دست به خودکشی بزند؟ زمزمه هایی از قانون خودکشی با همکاری پزشک در آمریکا و اروپا وجود دارد (۷). اخیراً یک پزشک هلندی به عنوان قاتل انسانها شهرت یافته است؛ بدلیل اینکه آنها که تمایل به خودکشی دارند به وی مراجعه نموده، در

حفظ حرمت انسان به عنوان انسان

پژوهشگران موظفند در هیچ شرایطی به حریم مقدس حیات تجاوز ننمایند. هیچ استثنائی در مورد انسانها از نظر سنی، فکری و بیماری وجود ندارد. پژوهشگر مجاز نیست به بهانه پیر بودن یا عقب مانده بودن، معلول یا بیمار روانی بودن و یا در حال مرگ بودن، هر عملی را در مسیر پژوهش انجام دهد. از طرف دیگر اسرا و زندانیان هم انسان هستند و پژوهشگر باید حرمت حیات آنها را نگهدارد.

در مکتب ما سالخوردگان، منشاء رحمت الهی بر قوم می‌باشند (۶) و دارای روحی والا تر و ارزش و اعتباری فوق العاده هستند. بنابراین نه تنها نباید این تصور شود که سالمندان افراد بی‌ثمری هستند و حیاتشان نفعی ندارد بلکه باید بدانند احترام و توجه به شخصیت افراد مسن توجه به انسان و حیات مقدس او به عنوان عصاره جهان هستی می‌باشد. پیامبر اکرم (ص) می‌فرمایند: «تجلیل از سالخوردگان به معنی تجلیل و بزرگ شمردن خداوند است.»

استاندارهای دوگانه

در غرب تحقیقات اولیه ابتدا طبق ضوابط

کمترین زمان آنها را با دارو از بین می‌برد. در این گیرودار دانشمندی هستند که در مقابل این جریان انحرافی ایستاده‌اند.

بحث دیگر درباره انسانی است که مغزش از کار افتاده است و زندگی نباتی دارد ولی مدتها زنده است و می‌توان به او دارو و غذا ترساند تا بمیرد. طرح این قضیه در اروپا و آمریکا براساس ضررهای اقتصادی ناشی از مراقبت از بیمار می‌باشد. در چنین شرایطی باید صاحبان حرف پزشکی و عموم مردم در این رابطه احساس مسئولیت کنند. بر این اساس باید جهت تحقیق و درمان به گونه‌ای هدایت شود که ارزش حیات انسانها مدنظر قرار گیرد. در اسلام اگر کسی خودکشی کند بدترین گناه را مرتکب شده است و هیچ عذری پذیرفته نیست و انسان به دلیل ظلم و ستمی که بر خویشتن روا داشته محکوم و مذموم است، این امر در واقع تجاوز به حریم مقدس حیات می‌باشد (۸). تقدس حیات انسان و به عبارتی روح خدائی که خداوند سبحان در کالبد بشر دمیده است آنقدر ارزشمند است که گرفتن حیات یک فرد، به منزله تجاوز و ضدیت با حقیقت هستی یعنی حیات بحساب می‌آید.

اگر چه در بعضی از فرهنگها این کلمات رایج باشند. بنابراین یک پژوهشگر باید تأثیراتی را که احیاناً با تحقیق خود روی افراد می‌گذارد کاملاً در نظر داشته باشد و قبل از شروع، موضوع به تأیید مسئولین از نظر اخلاقی رسیده باشد.

در قرن اخیر اولین توجه به مسئله اخلاق در پژوهش زمانی بود که در جنگ جهانی دوم آزمایشهای غیرانسانی بر روی افسران و سربازان اسیر در اردوگاهها انجام گرفت و نخستین بیانیه بین‌المللی در زمینه پژوهش روی انسان، بیانیه نورنبرگ بود که همزمان با محاکمه پزشکانی که در جنگ جهانی دوم روی زنداندانیان و اسراء آزمایشهای خطرناکی را انجام داده بودند و باعث مرگ و معلولیت آنها شده بودند صادر گردید (۶). در اخلاق پزشکی سقراطی از قدیم‌الایام مطرح بوده است که پزشک و محقق مجاز است فقط کاری را روی انسان انجام دهد که مطمئن باشد تأثیر مثبت آن از منفی آن بیشتر خواهد بود. اخلاق سقراطی در واقع علاقه بیمار را در اولویت قرار می‌دهد (۱۱) و بدنیاال آن امروز قدمهای اخلاقی بسیار مؤثری در زمینه تحقیقات روی انسان انجام گرفته است. مقررات خاصی برای پژوهش روی انسان چه بیمار و چه سالم در نظر گرفته شده است و رعایت اصول اخلاقی را در

و مقررات خاصی بر روی حیوان انجام می‌گیرد و پس از رسیدن به درصد قابل قبولی از اطمینان بر روی انسان آزمایش می‌شود. اما آنجا که غربیها از حقوق بشر صحبت به میان می‌آورند ادعائی بیش نیست زیرا که برای بالا بردن درجه اطمینان خود از تحقیق بر روی انسان، ابتدا بر روی انسانهای کشورهای مستعمره خود یا کشورهایائی که سردمداران آنها تحت سلطه آنها می‌باشند آزمایش را شروع نموده، پس از بررسی لازم دارو و یا ماده غذایی را در اختیار ساکنان کشورهای خود قرار می‌دهند. این کار در واقع پا گذاشتن روی حقوق انسانها و نژادپرستی در حد اعلائی آن می‌باشد (۹). لذا محققین ما نباید چنین تحقیقاتی را انجام داده، چرا که بر خلاف حکمت و فلسفه آفرینش انسان توسط خداوند سبحان می‌باشد.

آنچه که در این رابطه باید متذکر شد این است که پژوهشگر باید انسانها را صرفنظر از رنگ، نژاد، موقعیت جغرافیائی و زبان مورد بررسی قرار دهد و هیچگونه تفاوتی قائل نشود. برای باورهای فرهنگی و آداب و رسوم و اعتقادات مذهبی، احترامی خاص قائل شود (۱۰) و نیز از برخوردها و ادای کلماتی که از نظر عرفی و فرهنگی مشکل‌ساز و زنده محسوب می‌شوند استفاده ننماید

- آزمایش فقط باید توسط افرادی، که از نظر اخلاقی و علمی صلاحیت دارند انجام شود.

بعد از بیانیه نورنبرگ در سال ۱۹۶۴ مجمع جهانی پزشکی (World Medical Association) در هلسینکی قوانینی را تدوین کرد و در سال ۱۹۷۵ در توکیو تغییرات اصلاحی آن صورت گرفت که به بیانیه هلسینکی II معروف شد. در مقدمه این بیانیه آمده است:

در تحقیقات باید اخلاق در پژوهش کاملاً به عنوان یک اصل توسط همه افرادی که به نحوی در ارتباط با پژوهش روی انسان می‌باشند پذیرفته شود و کمیته اخلاق پزشکی در تمام مراحل باید مراقبت از تحقیقات را به عهده داشته باشد و خود پژوهشگر در تمام جریان تحقیق باید ملاحظات اخلاقی را مدنظر و تحت کنترل دقیق قرار دهد (۱۲).

سازمانها و کمیته‌های مختلف علمی پژوهشی در جهان به اهمیت اخلاق در پژوهش و نهایتاً سلامتی انسان پی برده، بیانیه‌ها و مقررات خاصی در کنگره‌ها و کنفرانس‌های علمی ارائه داده‌اند (۱۳).

جریان پژوهشها مورد توجه و دارای اهمیت بسیار می‌داند (۱۱). اگر چه در دهه‌های ۱۹۴۰ تا ۱۹۶۰ معمولاً پژوهشگران و پزشکان هر کاری را می‌توانستند روی بیمار انجام دهند و بعبارتی مختار بودند ولی امروز قضیه متفاوت است. نمی‌توان انسانها را بدون اطلاع و یا توافق نامه‌ای مورد آزمایشهای غیرانسانی قرار داد. در این بیانیه قوانینی مانند رضایت مطلق و طیب خاطر آزمایش شونده مدنظر قرار گرفته است:

- پرثمر بودن نتایج برای جامعه و عدم امکان انجام پژوهش از طرق دیگر،
- انجام آزمایش باید به گونه‌ای باشد که از آزار جسمی و روحی غیر ضروری اجتناب گردد.
- قبلاً بر روی حیوانات براساس مقررات مربوطه آزمایش انجام شده باشد.
- تمهیدات لازم برای خطرات احتمالی در نظر گرفته شده باشد و هیچگونه آزمایشی که باعث معلولیت یا مرگ شود انجام نگردد.
- آمادگی آزمایش کننده برای قطع آزمایش و آزادی آزمایش شونده بر اینکه در هر مرحله‌ای از آزمایش بتواند از تحقیق خارج شود.

نسبت به اهداف، روشها، فواید اجتماعی، خطرات بالقوه تحقیق و ناراحتی‌هایی که ممکن است در پی داشته باشد آگاه گردد.

۷- یک منبع قانونی باید فرد را بیمه کرده باشد و در صورت آسیب دیدن یا مرگ، دیه پرداخت شود. مدرک باید کتبی باشد و پرداخت آن با استفاده از قوانین محلی صورت پذیرد.

۸- باید افراد مورد آزمایش در فضای آزاد بحث کنند و از سود و زیان تحقیق آگاه گردند.

- در مورد معلولین ذهنی و بیماران روانی تحقیقات طبق استانداردها و روال تحقیقاتی خاص آنها صورت پذیرد. با توجه به اینکه بیشتر بیماران روانی به تنهایی و مستقلاً نمی‌توانند تصمیم بگیرند و همچنین عقب‌مانده‌های ذهنی که آموزش دادن به آنها امکان‌پذیر نمی‌باشد. در چنین مواردی باید بستگان ایشان به عنوان مکمل تصمیم آنها و یا خود تصمیم‌گیرنده باشند. بدیهی است باید توجه داشت که بستگان، بخاطر مسائل مادی تسلیم خواست آزمایش‌کننده نشوند. گرچه در طول ۵۰ سال گذشته در ارتباط با علم اخلاق در پژوهش‌های مناسبی

هر چند این اصول هنوز در بسیاری از کشورها بخصوص آمریکای شمالی رعایت نمی‌شود و آزمایش‌های انجام شده بر روی ارتشیان در زمان جنگ سرد و جنگ خلیج فارس مؤید این امر است (۱۶).

چون همه مسائل راجع به پژوهش روی انسان در این مقاله نمی‌گنجد فقط اشاراتی به کلیات ضوابط تحقیق روی انسان می‌شود^(۱):

۱- افراد مورد مطالعه باید موافقت آگاهانه داشته باشند و نباید با بحث و مذاکره و ادار به شرکت در تحقیق شوند.

۲- اطلاعات به زبان خود فرد آزمایش شونده به او داده شود و رضایت نامه کتبی گرفته شود.

۳- رضایت نامه باید به زبان فرد مورد آزمایش باشد و در سطحی نوشته یا گفته شود که هر کس به راحتی آنرا بفهمد و برای بستگان و اولیای وی قابل درک باشد.

۴- اطلاعات باید محرمانه باشد و به آداب و رسوم و فرهنگ افراد توجه شود.

۵- طراحی و اجرای هر روش آزمایشگاهی بر روی انسان باید به روشنی توسط یک کمیته مستقل بررسی و تصویب گردد.

۶- در هر تحقیق فرد مورد آزمایش

۱- برای اطلاعات بیشتر به منابع ۱۲، ۱۴ و ۱۵ مراجعه گردد.

به محقق ارائه دهد شروع شود (۱۲).

نتیجه گیری

با توجه به اینکه در امر پژوهش در جهان بخصوص روی موضوع انسان به مسئله اخلاق توجه شده است و این امر فوق العاده اهمیت دارد، در دانشگاهها و مؤسسات تحقیقاتی ما باید کمیته‌های اخلاق در پژوهش مشخص و از افراد متعهد، مسئول و مؤمن انتخاب شوند تا بدون هیچگونه ملاحظاتی مسائل اخلاقی در پژوهش را مورد بررسی قرار دهند تا خدای ناکرده تحقیقی در مسیر غیر اخلاقی قرار نگیرد.

بدیهی است بعد اخلاقی در تمام مراحل اجرای تحقیق باید مورد بررسی قرار گیرد و رعایت اصول اخلاقی از وظایف پژوهشگر و دست‌اندرکاران امور پژوهشی باشد.

برداشته شده است و هم اکنون مورد توجه و احترام بسیاری از دانشمندان و پژوهشگران می‌باشد ولی باید بیشتر مورد توجه قرار گیرد.

پژوهشگران باید درک روشنی از وظایف خود نسبت به موضوعات مورد تحقیق داشته باشند و به همان اندازه که کار علمی را خوب انجام می‌دهند، مسائل اخلاقی را اهمیتی خاص قائل شوند (۱).

در دانشگاهها و مراکز تحقیقاتی باید کمیته‌های اخلاقی مسئولیت بررسی در شروع و نظارت بر امر تحقیقات را در تمام مراحل داشته باشند و براساس موافقت‌نامه هلسینکی و سایر مقررات محلی پژوهشها را مورد ارزیابی قرار دهند. در پروژه‌های تحقیقاتی باید دلایل توجیهی انجام آزمایش از نظر اخلاقی برای کمیته مشخص شود و آزمایش به هیچوجه نباید تا زمانی که کمیته اخلاق و پژوهش نظر خود و ارشادات لازم را

- 11_ Faden, Ruth R. Advisory Committee on Human Radiation Experiment. Research Ethics and The Medical Profession. JAMA. VOL: 276. NO, 5. PP: 403-409. 1996.
- 12_ W.H.O. The Use of Essential Drugs, (W.H.O Technical report letter 850) Sixth Report Of The W.H.O Committee. 1995.
- 13_ Fluss Sav S. Ethics in Health: Some Current perspectives World Health. 48th year. No, 2. pp: 15-17. 1995.
- 14_ Rebecca Dresser J.D. Mentally Disabled Research Subjects. JAMA. VOL: 276. NO, 1. pp: 67- 72. 1996.
- 15_ Sidle, Victor W. The Social Responsibilities of Health professionals. JAMA. VOL: 276. NO, 20. pp: 1679-1681. 1996.
- 16_ Grodin, Michaela A and Annas, George J. Legacies of Nuremberg Medical Ethics and Human Right. JAMA. VOL: 276. NO, 20. pp: 1682-1683. 1996.
- ۱- تابعی، ضیاءالدین. اخلاق در پژوهش. ویژه نامه طب و تزکیه. صفحه ۳۶-۳۳. ۱۳۷۴.
- ۲- مطهری، مرتضی. انسان و ایمان. انتشارات صدرا، قم. ۱۳۵۷.
- ۳- جعفری، محمد تقی. فلسفه و هدف زندگی. انتشارات کتابخانه صدر تهران. ۱۳۵۹.
- ۴- اصفهانی، راغب. فلسفه آفرینش انسان و سعادت واقعی او. ترجمه زین العابدین قربانی. مرکز انتشارات دارالتبلیغ اسلامی. تهران، قم. ۱۳۵۴.
- ۵- مطهری، مرتضی. انسان در قرآن. انتشارات صدرا، قم. ۱۳۵۷.
- ۶- لاریجانی، باقر. درآمدی بر اخلاق در پژوهش. مجله طب و تزکیه شماره ۱۲. صفحه ۱۰۲-۹۳. ۱۳۷۳.
- ۷- حجتی، سیدمحمدباقر. سه گفتار پیرامون مسائل تربیتی اسلام. دفتر نشر فرهنگ اسلامی. تهران. ۱۳۵۹.
- ۸- حسینی سروری، سیدعلی اکبر. هدفهای آموزش در نظام تعلیم و تربیت اسلامی. در کتاب: انتقال به تعلیم و تربیت اسلامی. چاپ رودکی. صفحه ۱۶۰-۱۳۲. ۱۳۶۰.
- ۹- ندیم، ابوالحسن. روش تحقیق: تهیه و تدوین طرحهای پژوهشی. دانشگاه تهران. ۱۳۵۷.
- ۱۰- کارگاه متدلوژی روش تحقیق. دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی. تهران. ۱۳۷۳.